

lerende gelovigen tegen de achtergrond van de deels nog bestaande instituties van de verzuiling (maar dan zonder de sterke identiteit van vroeger).

In het tweede deel komt hij, na weer een uitgebreide historische verkenning, met zijn eigen normatieve politiek-filosofische theorie, vooral gebaseerd op het werk van Rawls en Habermas. De overheid moet burgers als vrije en gelijke individuen behandelen, moet de godsdienstvrijheid en de scheiding van kerk en staat garanderen, en moet neutraal zijn. Bij dat laatste kiest hij (net als deze recensent in eerdere publicaties) voor de open of inclusieve vorm van neutraliteit omdat deze variant meer recht kan doen aan de gewetensvrijheid van gelovigen. Dit kader past hij vervolgens toe op tal van thema's uit het politieke debat in België, maar soms ook met verwijzingen naar Nederlandse discussies, met vooral veel aandacht voor zaken op het terrein van onderwijs.

In het derde deel beschrijft hij – na opnieuw een degelijke historische uiteenzetting – in twee afzonderlijke hoofdstukken de implicaties van de eisen die de liberaal-democratische theorie stelt aan levensbeschouwingen, zowel aan godsdiensten als aan het atheïsme. Omdat het politiek-liberalisme de democratie en mensenrechten vooropstelt, zullen sommige godsdienstige tradities zich flink moeten aanpassen. Andere tradities, zoals het liberaal protestantisme en de rooms-katholieke kerk, hebben dat al gedaan, respectievelijk zijn met dat proces bezig. Maar ook aan militante atheïsten stelt het politiek-liberalisme grenzen: de macht van de neutrale staat mag niet gebruikt worden om een antigodsdienstige agenda te bevorderen.

Het boek is gericht op een breed publiek en is goed geschreven, zonder technisch jargon. Vanwege die gerichtheid op een breed publiek heeft de auteur ervoor gekozen om geen voetnoten en uitgebreide referenties te geven. Ik betreur deze keuze, want hierdoor verliest het boek aan scherpte en overtuigingskracht. Vaak vraag je je als filosoof af hoe de auteur zich zou verhouden tot bepaalde verwante posities en tot argumenten die tegen zijn eigen positie (of die van Rawls en Habermas) zijn ingebracht, en waarom hij tot deze afweging komt en niet tot een iets andere. Het geeft zijn argumentatie vaak iets willekeurigs. Ook wanneer men in grote lijnen het rawsiaanse perspectief zou aanvaarden, zijn daarbinnen nog verschillende invullingen mogelijk, en het is niet altijd duidelijk waarom hij kiest voor deze invulling en niet voor alternatieven. Aan de ene kant nodigt dit de lezer uit tot meedenken en tegendenken om zijn eigen standpunt te bepalen. Maar aan de ander kant geeft hij daarvoor de lezer eigenlijk te weinig materiaal, omdat de analyse en de argumentatie net teveel aan de oppervlakte blijven.

Een meer fundamenteel bezwaar tegen het boek is dat het vrij onkritisch kiest voor een rawsiaans frame. We hebben hierover eerder de degens gekruist, onder meer in *Filosofie & Praktijk*, dus ik zal mijn filosofische bezwaren hier niet herhalen. Maar een praktisch bezwaar is dat hij naar mijn idee alleen voor een klein

Recensie

Patrick Loobuyck (2013). *De seculiere samenleving. Over religie, atheïsme en democratie*. Antwerpen: Houtekiet, 320 pp., 19,95 €

Wibren van der Burg

ANTW 106 (3): 266–271

DOI: 10.5117/ANTW2014.3.BURG

In de afgelopen eeuw verloren de kerken in West-Europa een groot deel van hun macht en aanhang. Het aantal gelovigen daalde fors en de instituties van de verzuiling brokkelden af. Maar, anders dan sommigen verwachten en hoopten, godsdienst verdween niet uit het publieke domein. Integendeel, godsdienst lijkt terug van weggeweest. Discussies over hoofddoeken en boerka's, gemengd zwemmen, geloof en wetenschap, en de vraag of confessionele scholen homoseksuele docenten mogen ontslaan zijn volop te vinden op de voorpagina's van kranten en op internetfora. Dit is de achtergrond waartegen Patrick Loobuyck zijn boek schreef.

Hij stelt dat atheïsten godsdienst serieus moeten nemen omdat dit verschijnsel niet zal verdwijnen. De mensenrechten houden in dat gelovigen ruimhartig in staat moeten worden gesteld om hun geloof te beleven – maar wel binnen de grenzen van de liberale democratie, en binnen de grenzen van het rawsiaanse politiek liberalisme. Dat vergt aanpassing van sommige religieuze tradities, maar ook accommodatie van de kant van de overheid. Bovenal vergt het de bereidheid van overheid, burgers en intellectuelen om recht te doen aan de nuance en aan verschillen in contexten, in plaats van houvast te zoeken in simpele slogans en te algemene theorieën.

Het boek bestaat uit drie delen. In het eerste deel beschrijft Loobuyck het gewijzigde levensbeschouwelijk landschap van de hedendaagse samenleving en de rol die religie daarin feitelijk speelt. In een mooie historische analyse beschrijft hij de verzuiling, de strijd in België tussen vrijzinnigen en de katholieke kerk, en het proces van ontkerkelijking. De secularisering heeft niet geleid tot het volledig verdwijnen van de godsdienst. Integendeel. De diversiteit is nu anders van karakter geworden, met substantiële groepen moslims, traditionele gelovigen en brico-

deel van de eigen parochie preekt, namelijk voor de gematigde atheïsten en gematigde gelovigen die zich door het rawsiaanse denken aangesproken voelen. Zij zijn al overtuigd van het liberaal-democratische kader, en voor hen is er in dit boek veel te vinden over hoe men over concrete thema's zou kunnen denken. Maar voor niet-rawsianen, zelfs voor iemand zoals ik wiens inhoudelijke opvattingen grotendeels overeenstemmen met die van Loobuyck, bevat het boek te veel niet overtuigende argumenten, omdat het voortdurend teruggrijpt op een kader dat niet vanzelfsprekend is. Met een iets andere invulling van het ideaal van de liberale democratie had men op bijna alle concrete punten tot tegengestelde conclusies kunnen komen. Een voorbeeld: katholieke scholen zouden volgens Loobuyck van hun personeel geen katholiek levensbeschouwelijk engagement mogen vragen. Dit is een visie die haaks staat op de vrijheid van onderwijs zoals in de Nederlandse grondwet erkend – als een liberaal-democratisch grondrecht. Bij zo'n stellingname – op zich best pleitbaar – was een steviger argumentatie op zijn plaats geweest. Soortgelijke opmerkingen kunnen worden gemaakt bij discussies rond godslastering, belediging, een partijverbod. De conclusies van Loobuyck zijn altijd pleitbaar. Soms ben ik het er ook mee eens. Maar in de meeste gevallen blijft de argumentatie teveel aan de oppervlakte en te zeer gebaseerd op een voortdurend beroep op het gezag van het Rawsiaanse kader.

Een belangrijke doelgroep zal hij hierdoor helemaal niet bereiken. Van de orthodoxe gelovigen verwacht hij eigenlijk dat ze zich simpelweg van harte aansluiten bij (Loobuycks interpretatie van) de liberale democratie, de scheiding van kerk en staat, en de mensenrechten. Aan die uitgangspunten moeten ze hun godsdienst maar aanpassen. Nu ben ik het hier inhoudelijk grotendeels mee eens, maar Loobuycks fundamentele argument erachter, namelijk dat de filosoof Rawls het beter heeft gezien dan de leiders van hun eigen religieuze traditie, zal naar mijn idee weinig gewicht in de schaal leggen bij traditionele gelovigen.

Mijn oordeel over het boek is dus genuanceerd. Vooral de historische en sociologische beschouwingen zijn zeer de moeite waard. Ook wie een toegankelijke introductie zoekt over hoe een gematigde rawsiaan zou denken over problemen van de multireligieuze samenleving, vindt hier iets van zijn gading. Maar wie niet overtuigd is van het gelijk van Rawls zal vermoedelijk teleurgesteld zijn, omdat veel normatieve analyses zonder die grondslag te oppervlakkig blijven en onvoldoende diepgaand beargumenteerd worden.

Colofon

Het *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* (ANTW), opgericht in 1908, is een filosofisch wetenschappelijk tijdschrift dat oorspronkelijke artikelen publiceert van auteurs uit het Nederlands-Vlaamse taalgebied. Het *ANTW* richt zich op een breed scala van deelgebieden, stromingen, discussies en perioden van de filosofie.

Het *ANTW* brengt vier nummers per jaar uit:

- Twee focusnummers waarin steeds één omvangrijk artikel centraal staat van een prominente Nederlandse of Vlaamse filosoof, gevolgd door commentaren en een afsluitende replek van de focusauteur.
- Een regulier nummer met onderzoeksartikelen, overzichtsarikelen en congresverslagen.
- Een themanummer met artikelen rond een tevoren vastgesteld thema. Alle nummers bevatten verder boekbesprekingen.

Hoofdreducteur

Dr. Jelle de Boer

Technische Universiteit Delft

Gebiedsredacteurs

Dr. Maarten Van Dyck

Universiteit Gent

Dr. Wim de Muijnck

Radboud Universiteit Nijmegen

Dr. Ronald Timneveld

Radboud Universiteit Nijmegen

Redactieraad

Prof. dr. Martin van Hees

Vrije Universiteit Amsterdam

Prof. dr. Theo Kuipers

Rijksuniversiteit Groningen

Prof. dr. Anne Ruth Mackor

Rijksuniversiteit Groningen

Prof. mr. dr. Herman Philipse

Universiteit Utrecht

Prof. dr. Heleen Pott

Universiteit Maastricht

Prof. dr. Henk de Regt

Vrije Universiteit Amsterdam

Prof. dr. Sabine Roesser

Technische Universiteit Delft

Prof. dr. Han van Ruler

Erasmus Universiteit Rotterdam

Dr. Allard Tamminga

Rijksuniversiteit Groningen

Prof. dr. Paul van Tongeren

Radboud Universiteit Nijmegen

Prof. dr. Guido Vanheeswijk

Universiteit Antwerpen

Prof. dr. Gertrudis Van de Vijver

Universiteit Gent

Kopij richten aan de hoofdredacteur: ANTW, Dr. Jelle de Boer, Sectie Filosofie, Technische Universiteit Delft, 2600 GA Delft; bij voorkeur per email: j.s.deboer@tudelft.nl

Auteursinstructies worden op aanvraag toegestuurd.

Boeken ter recensie richten aan de boekredacteur: ANTW, Dr. Maarten Van Dyck, Vakgroep Wijsbegeerte en Moraalwetenschap, Blandijnberg 2, 9000 Gent, België.

Email: maarten.vandyck@ugent.be